

Список умовних скорочень назв джерел:

АК ЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. Відп. ред. В.М. Русанівський. – К., 1965.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів / Уклад. та гол. ред. В.Т. Бусел. – Київ-Ірпінь: Перун, 2001. – 1427с.

Гр. – Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В.М. Русанівського. Відп. ред. М.М. Пещак. – К., 1965.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О.С. Мельничука – К.: Наук. думка, Т. 1, 1983. – 631с.; Т. 2, 1985. – 570с.; Т. 3, 1989. – 552с.; Т. 4, 2004. – 653с.

УС – Украинская старина, Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, Ф 1, 55766 (Лаз., 416).

Ф. 61, №1235 – Купчая крепость Бандури Федора на продажу дворища й хаты Григорию Кирсте. – Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, Ф. 61, №1235.

Ф. 61, №1236 – Купчая крепость на продажу двора Таранихи Юлианы Наумовны Григорию Моренцови. – Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, Ф. 61, №1236.

Ф. 61, №1238 – Купчая крепость Пушенка Данила на продажу нивы Ивану Грибаню. – Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, Ф. 61, №1238.

К.О. Малащук, асп.

ПРОЦЕСИ ЗМІЩЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНИХ ПАРАМЕТРІВ СТАРΟΣЛОВ'ЯНІЗМІВ кінець XVIII – 60-Х РОКІВ XIX СТ.

У статті висвітлюється питання зміщення функціонально-стилістичних параметрів старослов'янізмів у художніх текстах к. XVIII – 60-х років XIX ст.

The article deals with processes of displacement of functional stylistic parameters of Old slavonisms at the end of XVIII – 60 years of XIX senturis.

Процес розвитку нової української літературної мови, розпочатий у к. XVIII ст., досяг свого розквіту в 60-ті роки XIX ст. з творчістю Т.Шевченка.

Українська літературна мова, вибудована на народнорозмовній основі (В.Русанівський¹, В. Передрієнко² та ін.), синтезувала в собі також елементи іншомовного походження і передусім мовні одиниці, що з походження були старослов'янізмами.

Стан дослідження. Науковій проблемі місця старослов'янської мови в історії української літературної мови присвячені окремі роботи чи розвідки В.Перетца, П. Житецького, І.Огієнка, Л. Булаховського, В.Русанівського, Г.Півторака та ін. Основну увагу лексичному складу української мови з погляду аналізу старослов'янського компоненту в лексичній системі приділено в роботах істориків мови та лексикологів Л.Полюги, Л.Батюка, М.Худаша, Ф.Ткача, У. Єдлінської, Л. Гумецької, В. Передрієнка, В.Горобця та ін.

Зокрема Ф.Ткач у дисертаційному дослідженні про мову ділових документів канцелярії Б.Хмельницького, робить висновки, що в універсалах і мові в цілому із церковнослов'янської лексики переважно використовуються або терміни, що не мали відповідних еквівалентів в українській мові, або ті слова і фразеологічні звороти, що, перейшовши в українську народну мову із церковнослов'янської, були включені в її лексичний і фразеологічний інвентар³. А.Дем'янюк, яка працює над проблемами історичного словотвору, зауважує, що в бароковій поезії велика кількість композитів старослов'янського походження⁴. Це свідчить про активне засвоєння старослов'янських (церковнослов'янських) елементів староукраїнською літературною мовою.

Досліджуючи питання розвитку української синонімії, Н.Заболотна підкреслює, що суттєвою ознакою для другої половини XVII – п. п. XVIII ст., є явище "міжмовної синонімії", породжене побутуванням двох літературних мов (слов'янорусської, тобто пізньоцерковнослов'янської та староукраїнської) у тогочасній Україні, руйнуванням старої жанрово-стилістичної системи⁵.

Хоча робіт, присвячених взаємозв'язкам старослов'янської та української мови, багато, однак остаточно не з'ясовано лінгвістичну проблему виокремлення старослов'янської лексики як стилістичного ресурсу в новітній період її розвитку (к. XVIII – 60-ті роки XIX ст.). **Актуальність** даної статті визначається потребою детального дослідження значення старослов'янського лексичного фонду в системі нової української літературної мови.

Метою нашого дослідження є проаналізувати функціонально-стилістичні зміни семантики лексем та фразеологізмів старослов'янського походження у художніх текстах к. XVIII – 60 років XIX ст. Йдеться зокрема про ті, що усталилися в нормативному словнику української

літературної мови. Необхідно, на нашу думку, також з'ясувати принципи переходу старослов'янського лексико-фразеологічного фонду від традиційного (притаманного для Святого Письма та творів високого стилю до к. XVIII ст.), певною мірою нормативного у староукраїнський період до наділеного певними стилістичними функціями у новітній українській літературі та мові загалом.

Об'єкт дослідження: українська художня мова к. XVIII –60-х років XIX ст.

Предметом дослідження є лексичний і фразеологічний склад мовних одиниць старослов'янського (церковнослов'янського) походження та визначення його стилістичних можливостей у художніх текстах к. XVIII – 60-х роках XIX ст.

Розвиток і становлення нової української літературної мови на народнорозмовній основі неможливо розглядати відірвано від старослов'янської мови, запроваджені, як відомо, для релігійних потреб у кінці IX ст. Вона була єдиною літературно-писемною мовою Київської Русі, однак функціональна автономність старослов'янської мови раннього періоду (IX-XI ст.), а надалі церковнослов'янської, тривала недовго. З часу входження на Руську землю спочатку повільно, а пізніше активніше вона проникала до складу народнорозмовної мови, і, навпаки, у богослужбові тексти "українська жива народна мова органічно входила в систему старої літературної мови"⁶.

Супроводжуючи українську мову протягом усієї її історії, старослов'янський мовний фонд проходить у функціональному аспекті зміни від стилістично нейтрального, тобто нормативного, що було характерним для богослужбових текстів, або текстів високого стилю (маємо на увазі теорію трьох стилів М. Ломоносова⁷ та теорію стилів Ф. Прокоповича⁸) до орнаментального – старослов'янізму використовуються з часом як важливий стилістичний ресурс у художніх текстах.

Процес виокремлення старослов'янської лексики в стилістичний ресурс розпочався ще з к. XVII ст., про що свідчать твори барокових поетів (зокрема Г.Сковороди). Як слушно зауважує П. Житецький, у цей час "...збереглась... одна лише видимість церковнослов'янської мови. Це вже був древній одяг старця-батька на молодому організмі юнака-сина"⁹.

Завершення старої літературної доби, провідною для якої все ще була старокнижна пізньоцерковнослов'янська мова зі значною домішкою народнорозмовного елемента, та народження абсолютно нового літературного явища, з живомовною основою припадає на кінець XVI – II ст., коли з'являється перший твір українською народною мовою. "Енеїда" І.П.Котляревського стала потужним поштовхом для подальшого розвитку й удосконалення української мови як літературної. Відтак старослов'янські (церковнослов'янські) елементи були майже відсутніми (як це спостерігаємо у І.Котляревського чи поетів-романтиків). Це пояснюється прагненням створити власне національну літературу, тому мова мала позбуватися іншомовних вкраплень, у тому числі старослов'янізмів.

Спроба удосконалити літературне слово лише за рахунок питомого лексичного фонду не дала позитивного результату. З'являються зауваження про малорозвиненість мови чи навіть її примітивізм у к. XVIII – на п. XIX ст. Так, у журналі "Основа" 1861 р. з'являється стаття П.Куліша "Обзор украинской словесности: И.Котляревский", у якій автор різко критикує наступників І.Котляревського (К. Думитрашка, П. Коренецького, С. Шереперю, С.Александрова, К. Тополю, О. Рудиковського, М. Макаровського, Я.Кухаренка, К. Пузину, Г. Кошиць-Квітницького та ін.). Він вбачав у їхній творчості тенденцію до національної замкненості, що позбавляло художню літературу, а відтак і мову загальнолюдського сенсу й актуальності¹⁰. Саме літературне явище П. Куліш означив терміном "котляревщина"¹¹. У свою чергу, вже у XX ст., М. Зеров також помічає низкий художньо-естетичний рівень української літератури к. ХУІІІ – п. ХІХ ст. і виділяє такі її риси: 1) провінційно-обивательська природа письменника; 2) конкретна, з нахилом до вульгарної мова; 3) грубо-гумористичне трактування народного побуту¹².

Однак з лінгвістичного погляду "котляревщину" не варто оцінювати абсолютно негативно. Ми стоїмо на засадах того, що такий творчий пошук був спробою вивільнення власної мовної культури з-під шаблонів будь-якого тиску, чи-то російського, чи-то слов'янського.

І все ж певна кількість старослов'янізмів усталилася в українській художній мові к. ХУІІІ – п. ХІХ ст. Насамперед ті, що були засвоєні

народним словником і становили його норму. Ці лексичні одиниці не відзначалися експресією, емоційністю. Серед таких:

1. іменники богослужбової сфери, які були часто вживаними в усному мовленні і увійшли до художніх текстів – *Бог, Мати Божя, молитва, дух, душа* та ін.;

2. абстрактні іменники: *скорб, милосердя, благодать, тьма*;

3. дієслівні форми : *творити, витати, благословити* та ін.;

4. прикметникові форми: *святий, мудрий, вічний* та ін.

Усе ж в окремих контекстах помічаємо натяки на стилістичну виразність уживаних старослов'янізмів. Порівняймо: *Всю рать свою вперед подвинув І разом на врагів нахлинув, Велів всіх сікти та рубать* [К, 201] та *І на оновленій землі врага не буде супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люде на землі* [Ш І, 347]. У даному разі ужита в контекстах неповноголосна форма "*враг*", наповнена емоційним піднесенням, увиразнює семантику слова.

Паралельне використання у текстах повноголосної та неповноголосної форм однієї лексеми, як правило, має чітко окреслені стилістичні ознаки. Це пояснюється нашаруванням лексем різного походження в одному контексті. В оточенні української лексики (*двинутти, сікти, рубать*) із значенням агресивної дії, неповноголосна старослов'янська форма *враг* наповнює контекст стилістичною виразністю, твориться ефект емоційного піднесення, запалу, швидкої реакції. Відтак, семантика старослов'янської неповноголосної форми (*враг – поганій, інший*), у художньому тексті виявляє абстрактний характер, стає символом зла – це нечиста сила, чорт [СУМ І, 756]. Виступає синонімом до інших лексем старослов'янського походження: *враг – супостат, антихрист*.

Натомість нормативна повноголосна форма *ворог*, має конкретне значення "інший, поганій по відношенню до когось, недруг". В Іпатіївському літописному списку знаходимо: "*А се Игорь – ворогъ нашего князя*". М.Колесов констатує, що розбіжність значення таїться у глибинному сприйнятті образу: набуваючи значення біса, слово *враг*, уже за християнським поняттям, не може називати людину-недруга, натомість з'являється повноголосна форма *ворог*, яка використовується для називання недруга, того, хто чинить погано¹³.

Хоча в художніх текстах к. XVIII ст. натрапляємо на слова-старослов'янізми, ужиті з певною стилістичною метою, однак вони не

є системними. Це лише перші паростки зміщення стилістичних параметрів уживаних лексем-старослов'янізмів.

У 1842 р. П.Білецький-Носенко уклав перший словник української мови, в якому намагався подати увесь лексичний фонд української народної мови. До реєстру словника автор вносить ті лексеми (про що зауважує сам), які є зрозумілими для простого українця. Оминути пласт старослов'янської лексики автору словника не вдалося. По-трапили лексеми-старослов'янізми, засвоєні народною мовою ще у попередні часи: *отець – родитель, батюшка, як у славяноцерковном языке* [Б-Н, 266]; *баня – куполь, глава на церкви; лазня, мовнища* [Б-Н, 50]; *ягня* [Б-Н, 412] та ін. Можна зустріти у словнику випадки пояснення значення однієї лексеми через старослов'янську (церковнослов'янську) форму: *банкетъ – пиръ* [Б-Н, 50]; *баня – глава на церкви* [Б-Н, 50] та ін.

І хоча в цілому словник П.Білецького-Носенка орієнтований на народну мову, невід'ємною складовою частиною його були старослов'янські елементи, що і вказує на тісний взаємозв'язок двох мовних стихій: народної та старослов'янської.

Період першої половини XIX ст стає визначальним для формування норм української літературної мови. Когорта поетів-романтиків, байкарів (А.Метлинський, В.Забіла, М.Костомаров, Л.Боровиковський, П.Гулак-Артемівський, С.Гребінка, М.Петренко та ін.), що представляли усе ще народницькі традиції як у творенні образів, наближуючись до фольклорних, так і в мові, намагалися користуватися передусім народною лексикою. Та все ж старослов'янізми також зустрічаються в текстах романтиків. Це лексеми та фразеологізми зі Святого Письма на позначення духовної сфери життя людини: *Бог, дух, душа, святий, молитва, янгол*; іменники: *отець, вінець, путь, тьма* та ін.; неповноголосні форми: *...і дишуть холодні могили: бранчать, – як козаки боролись з врагом* [Б,70]; *оті вражі крочкотворці усе лихо роблять* [З, 109]; *завелось в тому болоті чортяків до врага* [З, 113] та ін.

Стилістичне навантаження таких лексем ще малоокреслене, вони швидше мають ознаки слів-ключів, у яких скрите глибинне, первісне значення, генетичний код нації, християнський смисл буття.

Виваженим добром лексичних одиниць відмічена зріла творчість Тараса Шевченка, фундатора української літературної мови.

Продовжуючи власне національну традицію, український геній зумів нашарувати у літературній мові різні з походження лексичні одиниці: українські, іншомовні – грецькі, латинські, польські, у тому числі старослов'янські, у єдине ціле. Чим підняв українське народне слово до рівня мови високодуховної, інтелектуально розвиненої нації. В. Русанівський переконаний, що "в свідомості Тараса Шевченка панувало поняття про невіддільність українського і церковнослов'янського мовних джерел"¹⁴.

Зріла поезія Тараса Шевченка наділена пафосом, піднесеністю, оптимізмом в одних випадках, в інших – проникнута глибоким сумом, стражданням, такі стилістичні ефекти найчастіше досягаються за рахунок уведення до текстів старослов'янської лексики, фразеологізмів, Біблійних висловів:

*Не вмирає душа наша, Не вмирає воля // Ми віруєм твоїй силі
І духу живому. Встане правда! Встане воля!*

І тобі одному помоляться всі язика Вовіки і віки [Ш I, 287, 288]; або

Окрадають добрі думи, О холодний камінь

Розбивають серце наше І співають амінь,

Амінь всьому веселому Од нині до віка [Ш I, 310]

Найуживанішими старослов'янізмами у Тараса Шевченка є:

1) власне слова-старослов'янізми: *чадо* [Ш I, 485], *амінь* [Ш I, 527], *чрево* [Ш I, 573], *отець – отечество* [Ш I, 228], *вік* [Ш I, 220], *душа* [Ш I, 525], *притча* [Ш I, 525], *глаголи* [Ш I, 289], *тіло* [Ш I, 215] та ін.;

2) одиничні абстрактні іменники або словосполучення з ними: *смиреніє* [Ш I, 596], *тьма ада* [Ш I, 305], *дума скорбная* [Ш I, 525], *благо – благодать* [Ш I, 279], *молебствіє* [Ш I, 281], *єдинодумствіє* [Ш I, 577], *мудрість* [Ш I, 442], *віра* [Ш I, 217], *дума* [Ш I, 227] та ін.;

3) дієслівні форми, префіксальні та безафіксні: *ректи* [Ш I, 573], *витати* [Ш I, 505], *прозрів єси, став єси* [Ш I, 231], *благовістити* [Ш I, 529], *віщувати, возвістити* [Ш I, 105, 420], *витать* [Ш I, 220], *воздати* [Ш I, 547], *отверзатися-отверзуться уста* [Ш I, 547], *творити* [Ш I, 306] та ін.;

4) прикметники та дієприкметники у стилістичній функції епітетів: *Матер Божію гнівиш своїм смиренієм лукавим* [Ш I, 596]; *о Спасе наш чудотворний* [Ш I, 251]; *ви ще темні, святим хрестом не просвіщені* [Ш I, 289]; *братів благих своїх* [Ш I, 306]; *думу скорбную*

мою [Ш I, 525]; *і притчею стане розпинателем народним, грядущим тиранам* [Ш I, 525], *роде лютий і жестокий! Воісто кроткого пророка...* Царя вам повелів надать [Ш I, 420]; *щоб лякались вражі ляхи у своїй Варшаві* [Ш I, 443], *Царю проклятий, лукавий, Аспиде неситий!* [Ш I, 220]; *дума немудра* [Ш I, 232]; *тихим, добрим, кротким словом благовістив їм слово нове* [Ш I, 529] та ін.;

5) слова-композиції різних частин мови: а) іменники – *чудотворець-чудотворче* (Кл. ф.), *верхотворець* [Ш I, 526], *любомудрець – любомудре* [Ш I, 231], *братолюбіє* [Ш I, 529], *благодать* [Ш I, 532], *долгоденствіє* [Ш I, 578], *єдиномисліє* [Ш I, 577]; б) прикметники – *милосердний* [Ш I, 220], *тисячоглавий* [Ш I, 236], *благочинний* [Ш I, 99], *добросердий* [Ш I, 578], *присносуций* [Ш I, 505], *златочаті* [Ш I, 573], *доброзизждущим, злочинаюущим* [Ш I, 577], *вбогодухі* [Ш I, 547], *чудотворний* [Ш I, 251] та ін.; в) дієслова – *благоденствує* [Ш I, 289], *благословляє* [Ш I, 349], *благовістить* [Ш I, 420], *благоволять* [Ш I, 218]; г) прислівники – *одногласне* [Ш I, 442], *благодаруше* [Ш I, 525] та ін.;

б) фразеологізми, Біблійні вислови: *Пророче Божий? Ти між нами, Ти, присносуций, всюди з нами витаєш ангелом святим* [Ш I, 504]; *Нічим отверзуться уста* [Ш I, 547]; *О Боже наш милосердний* [Ш I, 220]; *Заплакала Матер Божя сльозами святими* [Ш I, 362]; *Усюди Божя благодать* [Ш I, 211]; *Во ім'я Господа Христа За нас розп'ятого на древі* [Ш I, 233] та ін.

Для Т. Шевченка старослов'янська (церковнослов'янська) мовна спадщина стала невичерпним джерелом для глибшого занурення в духовний світ українців. Старослов'янські лексеми та фразеологізми є обов'язковою одиницею ідіолекту письменника.

Висновки: Українська літературно-художня мова з к.ХУІІІ – до 60-х років ХІХ ст. пройшла стрімку інтелектуальну еволюцію від побутової до емоційнонасаженої, високодуховної. У свою чергу важливим компонентом на шляху становлення української літературної мови стала старослов'янська лексика. Її частина увійшла до нормативного словника української літературної мови, а інша – виокремилась у стилістичний ресурс українського художнього слова.

¹Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – 392 с.; ²Передрієнко В. А. Формування української літературної мови ХУІІІ ст. на народній основі. – К., 1979. – 143 с.; ³Ткач Ф. Є. Мова ділових доку-

ментів канцелярії Б. Хмельницького: Дисерт. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук. – Львів, 1953. – С. 239; ⁴Дем'янюк А. А. Композити в староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVII ст.: структурно-семантичний і функціонально-стилістичний аспекти (на матеріалі поетичних текстів): Дисерт. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук. – К., 2004. – С.53; ⁵Заболотна Н. В. Розвиток синонімії в українській мові II п. XVII – I п. XVIIIст. (на матеріалі староукраїнської поезії, прози та драматургії): Автореферат дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – К., 2005. – С. 14; ⁶Курс ГУЛМ. Т.1 / за ред. І.К. Білодіда. – К., 1958. – С.141; ⁷Білодід І.К. Вчення М. В. Ломоносова про три стилі і його значення в історії російської і української літературних мов. – К., 1961. – С. 10; ⁸Прокопович Ф. Філософські твори в 3-х т.: Т. 1. Про риторичне мистецтво. Різні сентенції. – К., 1979; ⁹Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII – XVIII вв. – К., 1899. – С.21; ¹⁰Кулиш П. Обзор украинской словесности: И. Котляревский // Основа. – 1861, янв. – С.235-262; ¹¹Там само; ¹²Зеров М. Українські письменники XIX ст. // Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 26-49; ¹³Колесов Н. Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986. – С. 68-70; ¹⁴Русанівський В. М. Зазнач. праця. – С.198.

Список умовних скорочень назв джерел

Б – Боровиковський Л. // Гулак-Артемівський П., Боровиковський Л., Забіла В., Петренко М. Вибране. – К., 1980.

Б-Н – Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К., 1966.

З – Забіла В. // Гулак-Артемівський П., Боровиковський Л., Забіла В., Петренко М. Вибране. – К., 1980.

К – Котляревський І. Енеїда // Твори. – К., 1980.

СУМ I – Словник української мови: В 11 т. – К., 1970 – 1980. – Т. 1.

Ш I – Шевченко Т. Г. Повна збірка творів у 3-х т. – К., 1949. – Т. 1.

І.М. Марушкевич, викл.

ВПЛИВ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ НА ПРОЦЕСИ НОРМАЛІЗАЦІЇ ТА КОДИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті аналізується мова періодичних видань першої третини ХХ ст., досліджується їхня роль у процесі нормалізації і кодифікації української літературної мови, а також їхній вплив на мовну свідомість реципієнтів.

The article analyses language of the newspapers at the beginning of the XXth century, researches their importance for normalization and codification